

УДК 001; 1

Н.В. Вознюк

*Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, 01601,*

НАУКА В СИСТЕМІ СУКУПНОГО ЗНАННЯ: МІЖ НЕПОДІЛЬНИМ ТА НЕСУМІСНИМ

Розглядається роль науки в системі сукупного знання.

Ключові слова: наука, епістемологія, типи знання, генезис, ієрархія, особливості і закономірності.

Елементарними знаннями володіють навіть тварини, які послуговуються вірною інформацією про деякі властивості речей і їхні прості відносини, котра є необхідною умовою орієнтації в навколишньому світі. Кожна людина впродовж життя здобуває безліч емпіричних відомостей про зовнішній світ і про саму себе. Вже первісні люди володіли чималими знаннями у формі корисних відомостей, звичаїв, емпіричного досвіду, виробничих рецептів, що передавалися від покоління до покоління. Вони вміли працювати, а їхні вміння ґрунтувалися на знаннях.

І побутові, і донаукові, і наукові знання засновані на практиці. Всі види знання є віддзеркаленням речей. Проте, наукові знання істотним чином відрізняються від побутових та донаукових. Побутові, емпіричні знання, як правило, зводяться до констатації фактів і їхнього опису. Наукові ж знання припускають не лише констатацію фактів та їхній опис, а й пояснення фактів, осмислення їх у всій системі понять даної науки. Наукове пізнання відповідає на питання не лише «як», а й «чому» відбувається подія. Сутність наукового знання полягає в тому, що за випадковим воно знаходить необхідне, закономірне, за одиничним – загальне, здійснюючи на цій основі передбачення.

Форми знання, орієнтовані на зразки класичної філософії і науки, наскільки б недовіршеними вони не вважалися, виконують важливі соціальні й культурні функції. На відміну від традиційних форм (на кшталт звичаїв) вони сприяють синтезуванню досвіду різних людей і культур, оскільки орієнтовані на загальнозначущі засоби обґрунтування і аргументації.

В контексті тлумачення єдності знання не так вже й важливо, що ми розглядаємо – елементарну арифметику чи граматику, геометрію чи логіку; важливіше, що їхні форми виявляються елементами відтворення зв'язків між людьми, засобами трансляції соціального досвіду, внаслідок чого цей досвід накопичується, видозмінюється і добудовується.

Елементарні форми знання не можуть забезпечити дистанційовані у просторі й часі фрагменти соціальності, але без них неможливо спроектувати й реалізувати складніші форми людських взаємодій. Відсутність елементарних знанневих форм здебільшого не стає на заваді використанню новітніх знань, але вона створює відчутні, а інколи й непереборні проблеми для реалізації цих знань на рівні соціальних взаємодій – зокрема, у сфері освіти, науки та управління. Тим більш небезпечним в такій ситуації виявляється використання новітніх технічних засобів. Це проблемне поле задає новий контекст єдності знання.

Для того, щоб зрозуміти пізнання у всій багатоманітності його форм і типів, необхідно дослідити форми і типи знання, в межах яких індивід з його потребами й інтересами посідає центральне місце. Як зауважив Е. Морен, відродження цієї тенденції призводить до «переконструювання загальної конфігурації знання». Знання перестає фетишизувати такі принципи й атрибути науковості, як об'єктивність, несуперечливість і аналітичність; воно виявляє сталу тенденцію до поліваріативності, полісемантичності та змістовно-інструментального плюралізму.

Внаслідок «зрівнювання в правах» різних когнітивних явищ у дослідницькій літературі почала все частіше з'являтися концептуально радикальна позиція, яка полягає в тому, що оскільки формування всіх типів знання відбувається скрізь і всюди подібним чином, то відмінностями між ними можна знехтувати, закріпивши за всім когнітивним масивом статус «вірувань». Однак, як довели П. Бергер та Т. Лукман, демаркація знань та відповідна експертна спеціалізація залишаються однією з найважливіших умов когнітивного прогресу та вдосконалення конструкції соціальної реальності. З точки зору типології знань пріоритетне значення мають «культурологічні» параметри, бо вони найбільше впливають на процес формування соціального компендіуму знань. Кожен рівень знання складається із загального масиву та конкретного формату. У «Соціальному конструюванні реальності» Бергер та Лукман привернули увагу до «необхідності демаркації знань», наполягаючи, що таке завдання є однією з найважливіших умов як процесу приросту знань, так і конструювання соціальної реальності.

Перший підхід до розв'язання цієї проблеми пов'язаний з пошуком специфічних параметрів, за якими об'єктивуються (визнаються суспільством) даний тип знання і його предметна сфера. Йдеться про умови визнання суспільством епістемі, про алгоритм її легітимації у статусі знання. Наприклад, релігія, природничі науки та суспільствознавство являють собою знання про три різні реальності – божественну,

природну та соціальну. Демаркація або виокремлення характерних для кожного виду знання критеріїв здійснюється на основі «методу» – специфічних принципів побудови та організації знання. Наприклад, для наукового знання такими критеріями вважаються раціональність і співвіднесеність емпіричних даних із теорією.

Другий підхід виявляє розбіжності між типами знання на підставі семіотичного аналізу, з'ясовує не загальні риси знакових систем, а характерні стилістичні особливості, притаманні логіці та структурі висловлювань, побудові дискурсу і т.ін. Лінії демаркації різних типів знання на сучасну пору є доволі аморфними і неусталеними. І все ж, відсутність чіткого розмежування між видами та сферами знання не означає, що між окремими типами знання зовсім немає відмінностей (це стосується і соціальних функцій). Так само важко відреконструувати коректними спроби зведення одного типу знання до іншого, утвердження функціонально-нормативної гегемонії знання певного гатунку. Ніхто не забороняє вважати науку різновидом ідеології (як пропонував П. Фейєрабенд), а релігію – різновидом науки (за версією І. Барбура), але, попри алармістську чесноту, така позиція є науково безплідною. Визнання наявності різних типів знання, їхньої специфічності та незвідності один до одного створює значно більше можливостей для розуміння і пояснення соціальної реальності.

Під об'єктом у теорії пізнання розуміється те, на що спрямована предметно-практична і пізнавальна діяльність суб'єкта пізнання. Інакше кажучи, об'єктом тієї чи іншої науки є та частина об'єктивної реальності, яка підлягає дослідженню суб'єктом пізнання. Предметом же вважаються ті сторони, ознаки, властивості і відношення досліджуваного об'єкта, які підлягають аналізу.

Хоча тезу про умовність пізнання висувався ще в давнину, міцні теоретико-пізнавальні права (в критичному значенні слова) вона вперше отримала у філософії І.Канта. який, за його словами, «коперніканський переворот» у філософії, висвятивши поняття умовності як такої. У чому ж полягав цей «переворот»? У тому, що вдалося спростувати попередні догматичні погляди, які стверджували, з одного боку, безпосередність пізнання і можливість проникати в сутність речей, з іншого.

Кант стверджував зворотнє: пізнання – опосередковане, а сутність речей – незбагненна. Людські відчуття є сліпими і позбавленими будь-якої значущості. Вони підводяться під категоріально-ап'юріорні форми розуму і проштамповуються маркою «синтетичного єдності самосвідомості». В результаті виникає досвід, знання. Знання завжди опосередковане формами розуму. Не розум є дзеркалом, а природа; розум вписує себе в природу і розглядає себе в дзеркалі. Причому, відображається він у цьому дзеркалі по-різному; якщо, скажімо, дзеркало відтворює світ фізики, то об'єктом відображення є закони причинності й функціональної залежності.

У сучасній філософській теорії пізнання простежується два типи сценаріїв розрізнення основної проблематики та методології: класична/некласична теорія пізнання, а також гносеологія/епістемологія. При цьому становлення некласичної теорії пізнання та її відмінність від класичної відбувається в «координатній сітці» таких особливостей. По-перше, критицизм/посткритицизм: в межах некласичної теорії пізнання не відмовляються від класичного філософського критицизму, однак увага акцентується на тому, що будь-яке знання виникає не на порожньому місці, а завжди існує в межах певної традиції. По-друге, існує розуміння мінливості нормативно-критеріальних вимог до знання, що перебуває у фазі розвитку – на відміну від прагнення до знаходження раз і назавжди встановлених нормативних канонів у класичній теорії. По-третє, за некласичного підходу суб'єкт розглядається ап'юріорі як одна з ланок взаємозалежної і взаємообумовленої мережі взаємодій між ним та природним і соціальним світами. Натомість у класичній теорії суб'єкт в абсолютній більшості аспектів і випадків є «споконвічною даністю». По-четверте, в некласичній теорії пізнання наукова схема теоретизування якщо і є ідеалом для вивчення всіх видів знання, то принципово недосяжним.

Поряд з цим у сучасній літературі простежується розрізнення двох основних систем теоретизування: гносеологічної та епістемологічної, котрі, як доводить соціально-історична ретроспектива, багато в чому пов'язані з виникненням і розвитком «двох культур». З одного боку, культури теоретичних узагальнень знання про світ і основи буття людини в ньому; культури духовного розвитку, заснованого на глибоких соціальних традиціях; культури системи освіти і виховання людини як особистості й громадянина, відповідального за долю соціуму, культури і моралі. З іншого боку, «технологічна» глобальна культура, яка в теоретико-пізнавальному аспекті ґрунтується на пізнавальному індивідуалізмі й методологічному фундаменталізмі.

Епістемологія є вченням про знання, філософсько-методологічною дисципліною, яка досліджує знання як таке, його будову, структуру, функціонування і розвиток. Часто її ототожнюють із теорією пізнання (гносеологією), однак якщо гносеологія розгортає свої уявлення довкола опозиції суб'єкт/об'єкт, то для епістемології базовою є опозиція об'єкт/знання. Епістемологи виходять не з гносеологічного суб'єкта, який здійснює пізнання, а насамперед з об'єктивних структур самого знання. Історично епістемологічний спосіб оперування дійсністю виник раніше гносеологічного. Зокрема, епістемологічними були «ідеї» Платона, апорії Зенона, тропи скептиків, логіка Аристотеля.

Натомість гносеологія є теорією пізнання з точки зору відношень суб'єкта пізнання до об'єкта пізнання або в категоріальній опозиції суб'єкт/об'єкт. Основне коло гносеологічної проблематики окреслюється інтерпретацією суб'єктом об'єкта пізнання, структури пізнавального процесу, феномену істини та її критеріїв, форм та методів пізнання тощо. Е. Ренан відрекомендував знання «чужою роду людського», різновидом хоч і доволі привабливою, проте фатальної вади, подібної до хвороби молюска, результатом якої з часом стає прекрасна перлина. Відтак, гносеологія набуває ознак мистецтва балансування між ймовірними здобутками та майже гарантованими небезпеками.

В межах гносеологічної системи теоретизування розгортається на підставі опозиції «суб'єкт-об'єкт» пізнання. Увага акцентується на тому, що в основі процесу пізнання будь-якого типу лежить соціально-історична і практична діяльність в її різних аспектах. Базовою категорією для гносеологічної системи слугує категорія «відображення», а її розробка дозволяє виявити потенційні можливості результату матерії, що володіє свідомістю, з матерії, не володіє відчуттям, психікою і свідомістю. При цьому в гносеології під теоретичної діяльністю мають на увазі всі форми і процеси пізнання, пов'язані з абстрагуванням, узагальненням, висуванням гіпотез та іншими видами раціонального пізнання. Для теоретичного ступеня характерним є широке використання таких форм абстрактного мислення, як поняття, судження, умовиводи, гіпотези і закони.

В епістемологічній системі теоретизування основою для розгортання і побудови теоретико-пізнавальних схем слугує опозиція «об'єкт пізнання – знання». До основних епістемологічних проблем належать: що таке знання? як ми його отримуємо? як влаштоване знання? які механізми його об'єктивації і реалізації в практичній діяльності? які бувають типи знань? які загальні закони зміни і розвитку знань?

Особливим предметом дослідження стає семіотична структура знання. Крім того, в сучасній філософії поняття «епістемологія» в основному використовується для позначення проблематики дослідження наукового знання і процесу наукового пізнання як термін, що відображає специфіку саме наукового пізнання – на відміну від пізнання у художній, естетичній, моральній, буденній та релігійній формах.

Сучасний розвиток епістемологічної системи теоретизування у філософській теорії пізнання обумовлений в основному становленням постнекласичного типу раціональності, який враховує співвіднесеність отриманих знань про об'єкт не лише з особливістю засобів і операцій діяльності, а й із ціннісно-цільовими структурами. Причому, есплікується зв'язок внутрішньонаукових цілей з позанауковими, соціальними цінностями і цілями. Основні категорії епістемологічної системи – «об'єкт», «знання», «репрезентація», «модель», «мова», «комунікація», «інтенція» тощо.

Соціальна форма руху матерії закономірно детермінує розвиток соціальних систем, головною особливістю яких є зв'язок із діяльними пріоритетами людей. Системність – об'єктивна властивість навколишнього матеріального і духовного світу, а системний підхід – важливий метод його пізнання. В точному значенні слова система є цілісним утворенням, яке володіє новими якісними характеристиками, не притаманними його компонентам. Системою є сукупність об'єктів, взаємодія яких спричиняє появу нових інтегративних якостей, не властивих окремо взятим компонентам, що входять до її складу.

У гносеології та епістемології системність забезпечує доступність, наочність і результативність пізнавальних процедур. Вона виступає, з одного боку, фактором інтеграції наукового та освітнього типів знань, а з іншого, – категоричним імперативом наукового і навчального пізнання. Системні уявлення і методологічні засоби відповідають потребам сучасного якісного аналізу, розкривають закономірності інтеграції, беруть участь в побудові багаторівневої і багатомірної картини дійсності. Вони відіграють істотну, а часто й вирішальну роль в синтезі і систематизуванні наукових знань.

Акцентуючи увагу не на тому, що ціле складається з деяких частин, а на тому, що властивості цілого визначаються взаємодією цих частин, поняття система сформувало фундамент симбіотичного, кроспарадигмального погляду на світ. Успіх загальної теорії систем пов'язаний з таким розглядом об'єктів пізнання, який робить основний акцент на взаємодії елементів як причині наявності у цілого властивостей, котрі відсутні у окремих її елементів. Ще одним важливим аспектом системного дослідження є його спрямованість на дослідження особливостей функціонування об'єкта в навколишньому середовищі, тобто розгляд системи як елемента деякої складнішої системи.

Реалізація системного підходу здійснюється на підставі таких принципів наукового пізнання: сходження від абстрактного до конкретного, історизму, всезагального зв'язку і розвитку, об'єктивності дослідження, взаємодії теорії з практикою. Зазначені принципи потребують залучення таких методів: абстрагування, редукції, формалізації, ідеалізації, аналізу (розділення об'єкта на складові й дослідження кожного елемента окремо), синтезу (поєднання елементів об'єкта дослідження в цілісність і вивчення об'єкта в єдності його складових), дедукції (дослідження об'єкта шляхом руху від загальних фактів до часткових висновків) та індукції (рух дослідження об'єкта від часткових висновків до загальних закономірностей).

Розмежування соціальних та гносеологічних, позанаукових та внутрішньонаукових детермінацій пізнання до кінця XX сторіччя втрачає колишню жорсткість. Виникає проблема тісних взаємодій

зовнішнього та внутрішнього, соціального та гносеологічного аспектів пізнання. Ускладнюються погляди на соціальну зумовленість пізнання. З'ясовується обмеженість методології, котра витікає із жорсткого розмежування соціального та гносеологічного, зовнішньої та внутрішньої детермінації науки.

Загострюється аспект співвідношення різних соціальних детермінацій пізнання і різних комбінацій цих співвідношень, їхніх типів. Класичним вважається уявлення про пізнання як процес отримання об'єктивного знання, очищеного від практичних та ідеологічних інтересів, людської суб'єктності й суб'єктивності, а питання щодо співвідношення соціального та пізнавального безпосередньо пов'язане з можливістю отримання (застосування, накопичення) знання такого гатунку. Таким чином, історично перший – класичний – тип віддзеркалював чітке розмежування соціального та пізнавального, що загостило увагу на стандартах соціального та пізнавального, а також на особливості їхніх відносин.

Проте, в останній чверті XIX століття концептуальна стрункість взаємин порушується. Виникає нова ситуація, яка отримує назву неklasичної. Вона охоплює різні аспекти відносин суспільства і пізнання, які в цілому можуть бути зведені до неklasичного типу.

Ситуація заперечення стандартів і взаємовідштовхування різних стилістик пізнання починає змінюватися в 60-ті роки XX сторіччя у зв'язку з необхідністю синтезувати нові якості діяльності людей та їхніх взаємодій із природою. Формується новий тип діяльності й пізнання, який може бути охарактеризований як посткласичний – у тому сенсі, що він функціонує після класики, долає її форми, але не відкидає, а переробляє їх, включаючи їх у складніші, ніж в класиці, системи діяльності.

Перша половина XX століття позначена пануванням неопозитивістської концепції пізнання. Особливість цієї концепції полягала в логіко-методологічному аналізі пізнання, у виявленні інваріантних структур єдиного пізнання, які тлумачаться як логічна мова математики і математичної логіки, а пізніше – як мова фізики.

Подібна «структурна» орієнтація призводить до двох наслідків. По-перше, філософія стає філософією науки, епістемологією, вченням про можливості й межі наукового пізнання, про умови пізнання всіх можливих об'єктів наукового досвіду, дослідженням процедур, методів і понять, за допомогою яких наукове пізнання впорядковує, організовує і систематизує власну діяльність. Філософія стає саморефлексією наукового пізнання. З «науки наук» вона перетворюється на «служницю наук», похідний від наук дискурс. Філософія отримує безпосередньо від науки як форми онтологічного і логічного обґрунтування можливостей пізнання санкцію бути методологією науки. По-друге, подібна орієнтація відтіняє чи навіть виключає аналіз соціальних чинників розвитку пізнання, оцінюючи їх як зовнішні й другорядні. Такі наслідки взаємодоповнюють один одного, оскільки традиційна філософія розглядалася як метафізична дисципліна, що виявляє трансцендентальні умови пізнання і обґрунтовує онтологію пізнання.

Не викликає сумнівів неухильність коригування взаємин системи людина/знання із фактором культури, під омонімом якої, власне, й відбуваються змістовна структуризація та ієрархізація ставлення людини до знання. Це означає, що проблему накопичення знань недоцільно розглядати поза культурою, поза її стереотипністю, нормативістикою та імперативністю, а оптимізація когнітивного процесу як системного і комплексного континууму можлива лише за умов оптимізації загальнокультурного середовища.

Евристичною і продуктивною може виявитися концептуальна тріада освіта-знання-культура, яка акцентує увагу на природних партнерах освіти – знанні та культурі, на їх генеалогічній спорідненості. Здавалося б, пальма першості в цій тріаді має належати знанню, бо накопичення знань – невід'ємна потреба і проблема кожної освітньої процедури. Проте, з'ясування найефективніших методів отримання знання, найоптимальніших способів його генерування і нарощування неухильно загострює проблематику самостійності та продуктивності мислення, котру практично неможливо розв'язати поза системою існуючих культурних координат. Відтак, культура не просто залишається поважним корелятивом пізнавальної еволюції, а й набуває домінуючого, вирішального значення.

Втім, сакралізувати функцію культури все ж не варто: як помітив О.Уайльд, знання і культура так чи інакше позбавляють людину ілюзій, а це – не надто корисно і майже завжди неприємно для індивіда. Така обставина вимагає уважного, вдумливого і зваженого ставлення до проблеми долучення людини до знань. Дещо експресивніше й переконливіше цю тезу сформулював Т. Лессінг: «Культура поступово перетворює всі вулканічні душевні пристрасті на пісок сухого знання, подрібнюючи на млинах ученості образи фантазій і марень. Вченість охороняє трупи наших дослідів, для яких мистецтво згодом споруджує саркофаги. Будь-яка форма вбиває, кожне знання зв'язує [1, с. 408]».

На думку О.Шпенглера, лаконічним вираженням змістовності культури є «прафеномен» – символ, в якому висвічується її «душа» і телеологічно-аксіологічні пріоритети. Тому одне з основних завдань філософії полягає в розв'язанні проблеми проникнення в культурний герметизм і в трансляції досвіду, акумульованого культурною традицією. Шпенглер віддавав належне інтуїтивному вчуттю в життєвий

потік. Він стверджував: «Недоступна науці ідея долі, прихована за словом «час», належить до сфери безпосередніх переживань та інтуїції [2, с. 127]».

К. Поппер наполягав на необхідності змиритися з думкою, що «наука є не сукупністю знань, а лише системою гіпотез, котрі, за великим рахунком, неможливо обґрунтувати. Їх використовують доти, доки їм знаходять практичне підтвердження. Але ми ніколи не зможемо з упевненістю стверджувати, що вони «істинні» чи хоча б «вірогідні» [3, с. 170]». Лавиноподібний утилітаризм, яким наукове знання останнім часом просякнуте наскрізь, істотно дискредитував науку як таку, розвіяв рожеві ілюзії масової свідомості відносно завдань і можливостей наукової сфери: «Науки знаходять своє обґрунтування в корисності, а не в істині [4, с. 144]».

В цьому, власне, й полягає проблема неадекватності науки буттєвим реаліям, з'ясуванням сутності яких наукове знання покликане опікуватися. С. Булгаков привернув увагу до ще однієї проблеми: «Науковотворчість значно вужча життя, оскільки суб'єкт та об'єкт у живій єдності виражають себе не в науковому пізнанні, а в дії, в реальному житті. Наука вивчає лише труп природи. Вона вирізає із живого організму окремі шматки дійсності, аби в них зорієнтуватися і встановити деяку механіку закономірності. Потім вона складає вирізані шматки назад, але це вже виявляється мертва природа» [4, с. 154].

Наука часто потрапляла в іронічні ситуації, відстоюючи «істини», які згодом виявлялися курйозом або й узагалі нісенітницею. Зокрема, ще за кілька років до того, як брати Райт підняли в повітря перший літальний апарат, наукові авторитети безапеляційно стверджували: важчий за повітря механічний об'єкт літати не може. Або ще один приклад: тривалий час мімікрію «науково» пояснювали як результат виживання найбільш пристосованих організмів. Стверджувалось, що одна з комах могла «випадково» народитися з тілом зеленуватого кольору, а потім – з огляду на успішність цієї комахи – її потомство отримало вирішальну перевагу в конкурентній боротьбі. В різних формах ця зухвала теоретична викладка настільки часто повторювалася вченими, що зуміла завоювати ледве не всезагальне визнання.

І це попри ігнорування винахідниками «наукових» пояснень мімікрії математичної неможливості серії «випадкових» поєднань і повторів: «Якщо підрахувати суму свідомої роботи, необхідної для того, аби зі шматка залізної руди отримати лезо ножа, то ми не візьмемося припускати, що ніж міг виникнути «випадково». Було б цілковито ненауково очікувати, що в надрах землі знайдеться готове лезо з торговою маркою Шеффільда або Золінгена. Але теорія мімікрії очікує значно більшого, стверджуючи, що можна знайти сформовану природним чином друкарську машинку, яка цілком готова до вжитку [5, с. 59-60]».

В таких ситуаціях розважлива рефлексія і відповідальні світоглядні вердикти – найліпший союзник ефективного дослідника епістемологічної дійсності.

Бібліографічний список використаної літератури

1. Лессинг Т. Ницше, Шопенгауэр, Вагнер / Т. Лессинг // Культурология. XX век. Антология. — М.: Юрист, 1995. — 703 с.
2. Шпенглер О. Закат Европы. В 2 т. / О. Шпенглер. — М.: Республика, 1993. — Т. 1. — 622 с.
3. Popper K. Gessamelte Werke / K. Popper // Erkenntnis. — 1934. — Vol. V. — 386 s.
4. Булгаков С.Н. Философия хозяйства / С.Н. Булгаков. — М.: Наука, 1990. — 412 с.
5. Успенский П.Д. Новая модель вселенной / П.Д. Успенский. — СПб.: Изд-во Чернышева, 1993. — 560 с.

Надійшла до редакції 19.06.2013 р.

Возник Н.В. Наука в системе совокупного знания: между неделимым и несовместимым

Рассматривается роль науки в системе совокупного знания.

Ключевые слова: наука, эпистемология, типы знания, генезис, иерархия, особенности и закономерности.

Voznuk N. Science in the system of cumulative knowledge: between indivisible and incompatible

The role of science in the system of comprehensive knowledge is analyzed.

Keywords: science, epistemology, knowledge types, the genesis, hierarchy, features and patterns.